

Л.Г. Коган

ПРО ДЕЯКІ ПОДІЇ НА ОКУПОВАНІЙ ЗВЯГЕЛЬЩИНІ В 1941—43 роках

Показання свідків, котрі були допитані в ході розслідування кримінальної справи проти колишнього гебітскомісара Г.Шмідта, проливають світло на деякі події 1941—1943 рр. на окупованій Звягельщині.

Ключові слова: Звягельський гебіт, окупація, 1941—1943, гебітскомісаріат.

У 1975 р. прокуратура німецького міста Люнебург (Нижня Саксонія) розпочала слідство проти колишнього звягельського гебітскомісара Ганса Шмідта та інших осіб, які підозрювалися у скоєнні злочинів на окупованій території в 1941—43 рр. Наказ про створення Звягельського гебіту (нім. Gebiet — область) вийшов 20 жовтня 1941 р. До складу цієї адміністративно-територіальної одиниці увійшли Звягельський (Новоград-Волинський), Ярунський, Мархлевський (Довбиський), Баранівський і Пулинський (Червоноармійський) райони. 1 квітня 1943 р. сюди приєднали також Барашівський район [1; 2, Вл. 177]. Гебітскомісар як керівник німецької цивільної адміністрації здійснював контроль за роботою органів місцевого українського самоврядування і займався різними господарськими питаннями.

Після Другої світової війни Г. Шмідт поселився у Люнебурзі, і справу на нього завела прокуратура саме цього міста. Спочатку було визначено коло осіб, яких мали допитати. Щоправда, частину з них не вдалося відшукати, а колишніх гебітсландвірта Конрада Негеля (керівник управління сільського господарства гебіту), інспектора гебітскомісаріату Отто Гааса та командира взводу польової жандармерії Генріха Лахнера на той час уже не було серед живих [3, Вл. 84, 85, 88, 89]. Німецькі документи періоду окупації, як видно, не збереглися, проте прокуратура отримала із Радянського Союзу протоколи Надзвичайної Комісії з розслідування нацистських

злочинів від 1944—45 рр., а також протоколи допиту заарештованих службовців української поліції та кількох свідків злочинів.

За дорученням Люнебурзької прокуратури, у відділеннях німецької поліції за місцем проживання були допитані особи, котрі проходили військову або цивільну службу в Звягельському гебіті. Вже перші свідчення показали, що розстріли євреїв Звягеля відбувалися до створення гебітскомісаріату. Тому проти Ганса Шмідта та його підлеглих висувалися інші звинувачення, а саме:

- розстріли біля в'язниці у Звягелі (1941—43 рр.);
- розстріли в'язнів у селищі Мархлевськ (1941—43 рр.);
- розстріли євреїв Баранівки (січень 1942 р.);
- розстріл 12 підпільників біля Баранівки (весна 1942 р.);
- розстріл євреїв у с. Ярунь (травень 1942 р.);
- розстріл 5 українців біля с. Суховоля (грудень 1942 р.);
- ліквідація табору для циган біля залізничного вокзалу в Звягелі (початок 1943 р.);
- страта 40 підпільників у Звягелі (січень 1943 р.);
- розстріл 10 заручників із с. Гульськ (червень 1943 р.);
- спалення сіл Немильня і Федорівка (червень 1943 р.) [2, Вл. 178—193].

Зібрані німецькою прокуратурою протоколи допитів проливають світло на деякі події, що сталися на Звягельщині під час окупації. Аннета Ш.-Х., котра 31 жовтня 1941 р. прибула до Звягеля як сестра Німецького Червоного Хреста для обслуговування «солдатської оселі», назвала німецькі частини, що дислокувалися у місті на початку її служби: 5-а рота 231-го батальйону охо-

рони тилу (1 грудня 1941 р. передислокована до Брест-Литовська); підрозділ зв'язку (від 7 грудня 1941 р. переведений у район Познані); 2-а і 3-я роти 157-го будівельного батальйону; штаб 16-го саперного батальйону в т. зв. замку [4]. Свідок пригадала прізвища офіцерів і унтер-офіцерів різних підрозділів, коменданта та інспектора табору для військовополонених, заступника гебітскомісара, гебітсландвірта і його підлеглих. За її словами, гебітскомісар Шмідт з'явився у Звягелі лише наприкінці листопада 1941 р. У «солдатській оселі» разом з Аннеттою працювали 20 місцевих дівчат, серед яких були фольксдойче. Вони розповідали їй, що у братських могилах біля ріки Случ поховано до 1500 євреїв. «Одного разу, — згадує Аннетта, — я ходила разом із дівчатами, які працювали у нас, до складу. Там лежали гори одягу, в т. ч. дитячого. Більшість дівчат, котрі могли вибрати у складі щось для себе, заявили, що цей одяг їм не потрібен, бо він взятий у розстріляних євреїв». Якось начальнику штабу саперів, майор Райхвайн, запропонував їй та ще одній співробітниці здійснити прогулянку до колишнього командного пункту. Коли вони проходили мимо братської могили, Райхвайн пояснив, що в ній поховано 450 євреїв — чоловіків, жінок і дітей — вбитих протягом одного дня. Цю прогулянку Аннетта описала у своєму листі до батьків від 14 листопада 1941 р., що зберігся донині. За її відомостями, масові розстріли здійснювали підрозділи СС, що перебували в іншому місці, за участю місцевої поліції. Увечері, напередодні акції, дислокованим у Звягелі військовим частинам коротко повідомлялося про передбачене вночі «переселення». Воно супроводжуватиметься звуками стрілянини, але реагувати на це не треба [3, Вл. 183, 185—188, 191—194; 5, Вл. 157; 6, с. 164—168]/

Разом з Ш.-Х. Аннеттою до Звягеля приїхала інша співробітниця Німецького Червоного Хреста, Юлія (Лілі) Ц., яка мала очолити «солдатську оселю». Їх прийняв комендант гарнізону, капітан Нойман [2, Вл. 13—14].

Франц К. служив унтер-офіцером 5-ї роти охорони тилу під командуванням капітана Фріца Адомата. До Звягеля вони прибули наприкінці липня — початку серпня 1941 р. і розмістилися в школі, яка стояла на «магістральній вулиці». К. вважає, що на той час їхня рота була єдиною німецькою частиною в місті. Спочатку К. видавав перепустки мешканцям Звягеля, яким вони були потрібні для тимчасового виїзду за межі міста. Пізніше, за дорученням командира, він близько двох місяців займався облаштуванням «солдатської оселі». «Одного дня до мене звернувся «золотий фазан» у коричневій уніформі, — згадує свідок. — Він вимагав від нашої роти вантажівку із причепом, але у нас була лише кінська тяга. Він казав, що має в своєму розпорядженні досить бензину і хотів би привезти із Києва одяг розстріляних там євреїв. Цей одяг мали роздати волинським німцям. Я направив незнайомця в одну німецьку будівельну фірму. Пізніше командир

роти звертався до цього «золотого фазана», міркуючи, що там, де є одяг, може бути також посуд для «солдатської оселі». Незнайомець дістав вантажівку, і я поїхав разом із ним до Києва. Там ми знайшли в одній школі всілякі речі, які вже були розсортовані» [2, Вл. 107—110].

Вільгельм Шм., який служив унтер-офіцером 1-ї роти штабу 16-го саперного батальйону, прибув до Звягеля на початку 1942 р. З дозволу командира роти, старшого лейтенанта Остермана і на прохання завідувачою «солдатської оселі», він у вечірні часи працював рахівником цього закладу. Служба у Звягелі тривала близько 6 місяців. За цей час Шм. жодного разу не відчував небезпеки з боку партизанів. По території можна було пересуватися одному. Коли раз на тиждень їздили за продовольством до Рівного, супроводжувати їхню вантажівку не було потреби. Пізніше вийшло розпорядження: при поїздках по шосе брати із собою зброю. Інших рот саперного батальйону в Звягелі тоді не було [2, Вл. 124—126].

Підрозділ зв'язку, в якому служив унтер-офіцером Вільгельм В., з'явився в Звягелі у листопаді 1941 р. За спогадами свідка, їх розмістили за межами міста, у будинку, схожому на замок. Завдання підрозділу, що складався з двох рот, полягало у виявленні підпільних засобів зв'язку в радянських укріпленнях. Перебування свідка та його товаришів по службі у Звягелі було короткочасним [2, Вл. 97—98, 100—101].

Досить цікавими є свідчення Рудольфа В., який від осені 1941 р. служив жандармом у Звягелі: «Спочатку жандармерія була розміщена у будинку в місті. З часом, коли кількість службовців збільшилась, нас розмістили у т. зв. замку на околиці Звягеля. Я особисто ніс переважно внутрішню службу, мав у «замку» власне приміщення. Серед іншого був також відповідальним за виплату грошового забезпечення української міліції. Гроші (російські, виготовлені німцями) ми отримували із Житомира. Унтер-офіцерами української міліції були фольксдойче, які жили в Україні ... У Звягелі існувала також німецька цивільна адміністрація. Через коричневу уніформу її службовців ми називали «золотими фазанами». На Різдво 1942 р. пішли чутки, що партизани хочуть зайняти місто. Я мусив терміново навчати співробітників цивільної адміністрації поводженню з ручними гранатами. Вночі «золоті фазани» знаходилися в нас у «замку». Дуже сміливими у цій загрозливій ситуації вони мені не здавалися ... Одного вечора я зустрів на вулиці, поблизу табору, обнесеного колючим дротом, єврейку-лікаря. Ця жінка, яка володіла німецькою мовою, розповіла, що працює там у лазареті та іноді може залишати табір. Вона нарікала на свою нещасну долю ... Взимку 1941—42 рр. євреї-чоловіки приносили дрова і палили груби у нашому службовому приміщенні. Більшість із них трохи балакали німецькою мовою. За шматок хліба вони були дуже вдячними ... На початку 1943 р. я захворів

і лежав у лазареті, що знаходився в колишній школі, а після операції та видужання повернувся до Німеччини» [2, Вл. 27—30].

Його колишній колега по службі Карл В. прибув до Звягеля на початку грудня 1941 р. Ось уривок із його розповіді: «Ми були першими службовцями жандармерії та охоронної поліції. Але в казармі вже знаходився загін української міліції, який до цього часу здійснював поліцейську владу. Цей загін був сформований комендатурою вермахту і складався приблизно із 40 осіб. Ним керувала одна жінка-фольксдойче, яка була звільнена з посади навесні 1942 р. через захворювання легенів. Українська міліція носила тоді російську уніформу. 1942 р. створено «шутцманшафт» (охоронну поліцію). «Шутцмани» отримали сині мундири колишньої пруської охоронної поліції. З метою безпеки всіх поліцейських міста і гебіту розмістили у колишньому готелі. У цьому ж будинку знаходилася жандармерія ... Головним моїм завданням була охорона шосе. У першу зиму я найняв у звягельського бургомистра молодих українських чоловіків і жінок для очищення шосе від снігу. Пізніше посилював поліцейські опорні пункти, щоб запобігти нападу партизанів ... Зі слів одного візника-фольксдойче, який підвозив мене до посту, однієї ночі навесні 1942 р. підрозділ української міліції перебів до партизанів. Нібито перед цим до них у казарму заходив російський офіцер і підмовляв українців до переходу на інший бік. Потім у Звягелі створили нову міліцію ... Навесні 1942 р. багато військовополонених померло від висипного тифу. Їхні трупи ховали поблизу табору ... Навесні 1943 р. мене перевели до Бердичева» [2, Вл. 18—19, 21—23]. До речі, А. Пасічник теж згадувала, що німецька поліція розміщувалася в 2-поверховому будинку біля міського парку [7]. Інший старожил П. Янович особисто бачив на цьому будинку вивіску з написом «Гестапо». Потім він читав оголошення про те, що Гестапо переїшло на правий берег Случі [8].

Колішній ефрейтор польової жандармерії Август Ф., який прибув до Звягеля у червні 1942 р. у складі комендатури вермахту П/436, відповідав за поховання на військовому кладовищі. За його оцінкою, на ньому налічувалось близько 5000 могил, і під кінець кладовище було майже заповнене. Тут були поховані німецькі солдати, українські поліцейські та посадовці з Рейху. «В одному населеному пункті поблизу Звягеля, — розповідає свідок, — партизани вночі здійснили напад на будинок, в якому мешкав «золотий фазан». Це мав бути ландвірт, котрий здійснював нагляд за сільським господарством певної території. Були вбиті також водій вантажівки і німецький персонал. Всього тоді було 6 чи 8 трупів, яких поховали на кладовищі з військовими почесностями. У Звягелі існувала українська пожежна капела, яка грала в таких випадках. Іншим разом партизани розстріляли багато співробітників ОТ (аббревіатура будівельної організації «Тодт»). Мова йшла про 21 труп, лише

один залишився живим. Партизани зігнали співробітників у підвал службового приміщення і там розстріляли. Я особисто бачив ці трупи і велів їх покласти у труни. Потім їх перевезли вантажівками у Звягель. Важко пораненого співробітника доставили у житомирський лазарет ... Із табору для військовополонених щодня по буднях у мое розпорядження передавали російських в'язнів: 15 — для цеху з виготовлення труп і 25 — для робіт на кладовищі. Їх охороняли 8 вартових (підрозділ охорони тилу або місцеві поліцейські). Крім того, я мав 32 українських цивільних, з котрих 4 були кваліфікованими садівниками. Щодня було багато трупів: загиблі на фронті солдати або вбиті партизанами. Небезпека з боку партизанів постійно зростала, перш за все нападали на неозброєних співробітників ОТ. Автомобілі вермахту могли рухатися лише у колонах ... Німецькі поліцейські носили зелену уніформу, а українські — темно-синю. Крім того, у Звягелі знаходився загін козаків, який нараховував близько 160 осіб. Його офіцери теж були козаками. Цей частковий кінний загін перебував у підпорядкуванні коменданта гарнізону і використовувався для боротьби з партизанами ... Якось взимку місцеві поліцейські закували в кайдани двох партизанів, погнали їх у подвір'я і залишили там замерзати. Я особисто бачив ці трупи, що лежали у снігу, почав сваритися з українцями. Але мені сказали, що партизани зробили б теж саме». Ф. повідомляє також, що комендатура П/436 пізніше була перенумерована на I/325, яка складалася з 23 осіб. Комендантом гарнізону був спочатку капітан Кун, а після нього — майор Дюне, начальником польової жандармерії — лейтенант Данкерт [3, Вл. 219—225].

Разом із ефрейтором Ф. 1942 р. до Звягеля прибув унтер-офіцер Евальд К. На допиті він розповів: «Я також належав до польової жандармерії. Моє завдання полягало у проведенні перепоховань полеглих німецьких солдатів. В наше розпорядження підрозділи вермахту щодня давали вантажівку. Ми мали 5 постійних українських робітників, один з яких був перекладачем. Об'їжджали без плану, а часом за планом околиці Звягеля і шукали розрізнені солдатські могили. Одним із моїх головних завдань була також ідентифікація трупів. Полеглих потім ховали у Звягелі на військовому кладовищі. Увечері я мусив писати звіти у 5 екземплярах і передавати їх офіцеру, відповідальному за військові поховання» [3, Вл. 228—231].

Райнгольд К. проживав до війни разом із матір'ю у Звягелі за адресою: вул. Радянська № 46. Після вступу німецьких військ він був призначений на службу перекладачем до «Grosse Heeresdienstbaustelle 105» («Великий військовий будівельний майданчик 105»). «Це підприємство, що було підпорядковано Верховному командуванню вермахту в Берліні, займалося ремонтом казарм у Звягелі, — пояснив К. — Воно наймало українських робітників, які мешкали у місті та навколишніх селах. Тут я працював близько

року. Потім підприємство перевели до Києва, а замість його у Звягель прибула будівельна фірма «Георг Кніпп» із Франкфурта-на-Майні. Ця фірма взяла мене на роботу перекладачем, і на ній я працював до евакуації у грудні 1943 р. ... Час від часу в місті проводилися облави. Робітників, у тому числі жінок, хапали прямо на вулиці, звозили у табір, а потім відправляли до Німеччини на військові підприємства. З моєї фірми теж зникали робітники. Потім я знаходив їх за колючим дротом у збірному таборі. У таких випадках зв'язувався з нашим будівельним інспектором. Він надавав мені довідки, за якими я забирав людей з табору ... Приблизно у червні 1943 р. сталася пожежа на спиртзаводі. Казали, що її винуватцями були діти, які там гралися і палили. Проводилися арешти ... Я знав групенфюрера жандармерії Ойгена Куна, котрий походив із Звягеля. Тоді йому було 25 років. Уніформу німецької поліції він не носив. Взвод німецької жандармерії розміщувався на Корецькій вул. (раніше вул. Леніна) ... Брати Райнгольд і Ріхард М. із Звягеля мені знайомі. Райнгольд був комендантом охоронної поліції, а Ріхард — перекладачем у гебітскомісаріаті» [2, Вл. 165—167]/

Валентина Г., теж уродженка Звягеля, на допиті розповіла: «Одразу після вступу німецьких військ мене взяли на роботу перекладачкою до української міської управи. На початку вересня 1941 р. я перейшла на службу до гебітсландвірта Негеля як перекладачка, але мене використовували переважно як секретарку ... Гебітскомісара.

Шмідта знала лише наочно. Майже щоранку він їздив верхи у коричневій уніформі через парк біля будинку гебітскомісаріату ... Позаслужбовим перекладачем працював у нас Едуард Пушицький. Я чула, що ця людина врятувала гебітскомісара під час евакуації з міста. Казали, що д-р Шмідт був тоді п'яний і впав у річку ... З персоналу гебітскомісаріату можу назвати інспектора управління Гааса, якому тоді було близько 45 років. Прізвище секретарки д-ра Шмідта було Генле або щось подібне. Вона носила окуляри, їй тоді було близько 23 років. Друга секретарка, ім'я якої мені не відоме, була більшою за неї і не мала окулярів. Обидві жінки носили коричневу уніформу ... В українській міліції служив Фріц Драхенберг, який загинув у бою з партизанами. Із службовців німецької поліції я знала лише Румша, якого разом з Драхенбергом вбили партизани. Їхні трупи були страшенно понівечені ... Із співробітників німецької біржі праці знаю Фердінанда Білау, якого потім призывали до вермахту» [2, Вл. 127—130].

Гідними уваги є свідчення землячки Валентини Г. — Паули Л.: «Мій покійний батько, хлібороб і секретар [лютеранської] громади, мав по вул. Чехова невелику садибу. 1932 р. її експропріювали. Ми переїхали до родички у Наталієндорф [9], а наприкінці 1941 р. повернулися і знову стали власниками своєї садиби. Бу-

динок був пошкоджений під час бойових дій, а в садку знаходилася дуже велика вурва від бомби. Ця вурва була розташована, якщо дивитися з боку вулиці, праворуч від будинку, на віддалі біля 30 м від нього, і мала діаметр близько 10 м. Люди розповідали, що німці там розстрілювали євреїв, і їхні трупи повинні ще лежати в цій ямі ... Коли ми в 1943 р. мусили залишити цей край, яма була частково заповнена покидьками» [2, Вл. 127—130]. Таким чином, пам'ятник жертвам нацизму біля будинку № 4 по вул. Чехова стоїть, ймовірно, не на згаданій вище братській могилі, а на значній віддалі від неї, що підтверджується також спогадами П. Яновича [8].

Карл К. прибув до Звягеля у серпні 1941 р. як сільськогосподарський зондерфюрер [10] Г. Його керівником по місцю служби був гебітсландвірт Негель, котрий мав звання зондерфюрера Z. У Звягелі К. відновив діяльність машино-тракторної станції (МТС). Йому також були підпорядковані МТС у Баранівці, Пуліні, Мархлевську і Яруні. В кожному із цих населених пунктів знаходився крайсландвірт, який відповідав за постачання сільськогосподарської продукції в межах району. К. згадав прізвища кількох крайсландвіртів: у Звягельському районі — Вольтер, у Баранівському — Нольте, в Ярунському — Пройс. Крайсландвірт відвідував села у супроводі української міліції. Їздили підводами, причому міліціонери сиділи на цьому самому возі. Для перемовин із місцевими селянами, які називали себе головами колгоспів, у розпорядженні крайсландвірта знаходився перекладач. Через зростаючу небезпеку з боку партизанів К. під час поїздок брав із собою пістолет і рушницю. Хоча він був демобілізованим із вермахту, через нестачу матеріалу йому дозволялось носити, як і раніше, солдатську уніформу. За словами К., у Звягельському гебіті партизанами було вбито чотирьох керівників сільськогосподарських опорних пунктів. Гебітсландвірт Негель доповідав про такі інциденти гебітскомісару Шмідту, а останній посилав гебітсландвірта до гарнізонної комендатури. В одному з таких випадків, що стався приблизно восени 1943 р. і свідком якого був К., Негель домовився з комендантом «прочесати» село, де були вбиті керівник опорного пункту та український міліціонер. Наступного ранку комендант надав роту солдат, ім на допомогу про всяк випадок послали українську міліцію. К., Негель і його заступник їхали легковим автомобілем Opel P4, в іншій автівці були гебітскомісар із колегами. Українські міліціонери їхали вантажівкою, німецьких солдат перевозили вантажівками і підводами. Обидва трупи знаходилися у хліві. Солдати і міліція обшукали село, яке складалося із 6—8 критих солом'яних хат, і навколишній ліс. Хати стояли порожні. Худобу, напевно, вигнали у ліс. У кущах на околиці сиділи кілька старих людей, але К. не чув, щоб з ними щось трапилось. Гебітскомісар наказав підпалити хати. Не чекаючи, поки вони згорять, «гості»

залишили село. Керівник опорного пункту був похований у Звягелі з військовими почеснями. К. також згадав, що квартира і службове приміщення гебітскомісара Шмідта знаходилися у будівлі «колишнього театру» на околиці міста, у гаю (насправді це колишній Будинок Червоної Армії) [2, Вл. 112—118; 11].

Вільгельм-Отто Шв. прибув до Звягеля 17 липня 1941 р. як сільськогосподарський зондерфюрер Z і залишався тут до липня—серпня 1942 р. Оскільки влітку 1941 р. ще не було цивільної адміністрації, він та його колеги стали на облік у комендатурі вермахту. Через кілька днів вони отримали від польового коменданта Звягеля, полковника Якобі розпорядження: довідатися за допомогою перекладача про стан врожаю у Звягельському гебіті. За словами Шв., гебітскомісар, котрий у минулому був юристом, погано розбирався у сільському господарстві. У Звягелі він з'явився у листопаді 1941 р. і жив спочатку в місті, а навесні 1942 р. у колишньому «російському військовому училищі» було створено гебітскомісаріат. Фахові вказівки гебітсландвірт Негель і його заступник Шв. одержували у відділі харчування і сільського господарства при генеральному комісаріаті в Житомирі. У Звягелі знаходилося також відділення ОТ, яке за допомогою військовополонених прокладало кабель на Київ. Шв. також згадав: «Євреї замітали вулиці за наказами гарнізонної комендатури. Остання направила до нас єврейку, яка працювала кухаркою і прибиральницею. Наш службовий кабінет знаходився спочатку в комендатурі, а пізніше — у колишній квартирі лікарів. Негель влаштував на роботу єврея-кравця і єврея-шевця, які працювали у казармі вермахту: перший латав обмундирування, другий ремонтував взуття. Приблизно у серпні 1941 р. у Звягелі проводилася антиєврейська акція. Негель, я і перекладач знаходилися у нашому службовому кабінеті. Домробітниця побачила через вікно на вантажівці свою доньку 13—14 років. Донька теж помітила мати і почала її кликати. Незабаром до нас зайшов якийсь «есдек» [12] і дорікав пану Негелю за те, що той сховав ще двох євреїв. Нашу домробітницю він негайно повів за собою. А днів через вісім зникли також обидва ремісники. Припускаю, що «есдеком» був обершарфюрер СС (дві зірки на комірі). Я бачив лише одну вантажівку і не знаю, скільки їх було взагалі. Кажали, що євреїв розстрілювала СД» [2, Вл. 6—12].

Альберт-Бертольд М. до війни мешкав у селі Сергіївка Новоград-Волинського району і був за фахом учителем. У липні 1941 р. німецька моторизована розвідгрупа доставила його у місто до польового коменданта Шеделя, у котрого він почав працювати перекладачем. «У Звягелі знаходилося багато військовополонених, — згадував М. на допиті. — Серед них було багато українців. Тоді вийшло розпорядження про визволення українців із полону для збирання врожаю. Я

мусив установити, хто насправді був українцем. Опитування проводили два ад'ютанти ... Моя праця у коменданта Шеделя закінчилася вже через два дні. Приїхав майбутній гебітсландвірт Негель, який попросив дозволу коменданта взяти мене на роботу до себе. Я служив перекладачем у гебітсландвірта до 1 січня 1944 р. Пан Негель носив завжди сіро-зелену уніформу зондерфюрера вермахту, а я служив у цивільному. Фахівцем молочарства був Лео Кіне. Керівника опорного пункту в Ярунському районі Бредова убили партизани. Гебітскомісар Шмідт носив жовту уніформу і називався через це «золотим фазаном». Його завжди супроводжувала вівчарка. Водій гебітскомісара — Куниця — про всяк випадок відступав разом із ним до Дубно. Керівником відділу культури і освіти у Звягелі був Ердман, агрономом — Гаух. У радянський період останній керував переробкою льону. Я чув, що його ставлення до людей було некоректним. Після війни він нібито вмер з голоду в російському ув'язненні». М. також вніс доповнення в опис однієї з антиєврейських акцій: «Службовий будинок гебітсландвірта знаходився на Житомирській вулиці. Нас від місця злочину відокремлювала ріка (по повітрю було метрів 150), і з подвір'я все було добре видно. Євреї мусили сісти на землю і утворити кілька чотирикутників. Підїхали вантажівки. Євреям наказали лізти нагору. Спочатку цей наказ не виконувався. Тоді полізли старі люди, а за ними вже всі інші. Вкриті навісом вантажівки поїхали в напрямі Будинку Червоної Армії. Потім ми чули звуки пострілів із автоматичної зброї. Оскільки там кружляли круки, трупи пізніше поховали ретельніше ... У день проведення акції до нас зайшов один есесівець чи поліцейський безпеки. Але його мундир був темніший, ніж звичайний сіро-зелений вермахту. Гебітсландвірт Негель найняв на роботу домробітницями двох українок і двох єврейок. Того дня нам наказали відправити єврейок додому, що було виконано. Згаданий вище незнайомиць у мундирі велів нам вийти у подвір'я, а сам робив обшук будинку. Перед цим він спитав, чи наймали ми єврейок. Ми відповіли ствердно. Незабаром після цього по стежці біля нашого будинку незнайомиць погнав єврейську дівчину. Дівчина плакала. Її мати, яка працювала у нас і прийшла без нашого відома, відкрила вікно фотолабораторії (рентгенівської лабораторії). Розлючений незнайомиць звинувачив нас у переховуванні євреїв. Він хотів прислати зондеркоманду для розстрілу. Мати з дитиною привели до місця збору. Шв. і я сховалися в туалеті на подвір'ї. Звіди ми спостерігали кризь щілини за тим, що відбувалося на іншому березі ріки. Але розстрільної команди ще не було» [2, Вл. 62—70]. Деякі деталі цього і попереднього свідчень (Житомирська вулиця, з подвір'я добре видно інший берег ріки, рентгенівська лабораторія, квартири лікарів) дозволяють припустити, що мова тут йде про будинок

колишньої санепідемстанції або житловий будинок ліворуч від нього, біля мосту.

Ганс-Герберт Г. із листопада 1941 р. перебував на посаді звягельського крайсландвірта. У місті йому був підпорядкований спиртзавод. За його спогадами, приблизно за 200 м на схід від заводу знаходилася військова телефонна станція. Одного вечора в ній сталася пожежа. Підозрювали, що це справа рук партизанів. У кожному районі було 5—6 опорних пунктів. Керівника опорного пункту в Звягелі звали Вольтер, начальника відділу кадрів гебітскомісаріату — Гаас [2, Вл. 55—56, 58, 60—61].

Ольга Р. до 1940 р. проживала у Новограді-Волинському, потім переїхала з чоловіком в одне прикордонне село, а одразу після початку війни повернулася до рідного міста. Її батько, котрий до війни працював машиністом на маслозаводі, під час окупації знову пустив його у дію. Ольга працювала у конторі підприємства, яким керував фольксдойче Най. Завод забезпечував молочними продуктами німецькі війська у Звягелі [2, Вл. 80, 82].

Медсестра Еріка Л. від літа 1942 р. обслуговувала фольксдойче, які постійно проживали у Звягелі, Пулині та Анеті. Оскільки гебітскомісара тоді на місці не було, вказівки їй давав Гаас. Він також виділив для неї квартиру і бюро на Тюремній вул. В цьому самому будинку мешкала короткий час вихователька дитсадку Тауер. У бюро крайсландвірта видавали талони на молоко. Там Л. отримувала також інші продукти харчування для хворих дітей фольксдойче [2, Вл. 103—105].

Уродженка Новограда-Волинського Зельма П. після перших бомбардувань міста мусила деякий час переховуватись разом із родиною в селі Олександрівка, а пізніше повернулася назад. Ось її спогади про період окупації: «Вслід за піхотою прийшли німецькі танки, а через кілька днів у Звягелі з'явилися польові жандарми. Цих військовослужбовців вермахту називали «собаками на ланцюгу», бо вони носили на шиї бляхи на ланцюжку з написом «Feldgendarmarie». Мені здається, що уніформа у них була темнішою за солдатську. Жителі Звягеля тоді вважали, що польові жандарми належать до СС. Я пригадую зараз, що один польовий жандарм мав на петлицях «зубці» (рунічні знаки «SS»). Через кілька днів ці «польові жандарми СС» зігнали всіх євреїв Звягеля і навколишніх місць. Євреям було заборонено брати із собою речі. Їх повезли вантажівками з навісом до Будинку Червоної Армії. Це транспортування я бачила неодноразово. Адже знала багатьох молодих євреїв, з якими в дитинстві гралася у піску. Досі чую, як дівчата кричали: «Зельмочка, допоможи нам! Що вони збираються з нами зробити?». Навіть розмовляти з євреями було заборонено. У серпні-вересні 1941 р. їх розстрілювали як правило близько третьої години після опівночі.

Стрілянину було чути протягом 8 днів, завжди під ранок ... Приблизно у вересні 1941 р. у Звягелі була створена німецька міська управа. Німецьких чиновників було мало, і надалі працевлаштовували українців. Потрібні були перекладачі, і мене теж прийняли на роботу, бо я володіла бездоганно німецькою та російською мовою. У жовтні-листопаді 1941 р. у Звягелі створено гебітскомісаріат ... Від міської управи я перейшла як перекладачка і канцелярський службовець до гебітстехніка К., керівника МТС. Він був зондерфюрером вермахту і мав шеврон ефрейтора. З нацистським режимом К. не був згодним. Оскільки молодь насильно вивозили до Рейху, йому не вистачало робочої сили. А ті, кого не встигли вивезти, йшли у ліс до партизанів. Гебітсландвірт мав здійснювати контроль за 35 селами, і я його постійно супроводжувала під час поїздок (автівкою Opel P4). Через небезпеку з боку партизанів він завжди тримав при собі пістолет ... Якось один українець спробував винести без дозволу із МТС трохи гасу, бо не мав у себе вдома електричного світла, а жінка була вагітною. Його спіймали на гарячому. З'явився співробітник гебітскомісаріату. У моєї присутності він так бив батогами українця, що той мимоволі справив природну потребу. Коли я заплакала, «золотий фазан» сказав мені, що я — німецька жінка і мушу бути сильною ... Оскільки я працювала у гебітстехніка, мені було дозволено їсти у «солдатській оселі». У Звягелі існувала також німецька крамниця. У «солдатській оселі» та німецькій крамниці я неодноразово бачила німецького поліцейського Франка. Впевнена, що це його прізвище. Він був високим і струнким. Також бачила його часто в уніформі у місті. Він не завжди носив зеленуватий поліцейський мундир, іноді ходив також у коричневій уніформі цивільної адміністрації. Йому тоді було років 25—30. В охоронній поліції Франк не був рядовим, хоча офіцерського звання не мав. Його добре знали у місті, бо він мав крутий норов ... Взимку 1942—43 рр. я особисто бачила вісім трупів чоловіків, які висили у міському парку на шибениці. Спочатку повісили чотирьох, а потім ще чотирьох. Шибениця знаходилася напроти поліцейської дільниці, де служив також Франк. Протягом 8 днів (стільки висили трупи) я мусила йти через парк на роботу. Стояла сувора зима, і трупи на вітрі «грюкотіли» ... Можу ще додати, що в будинку поліції в російській період розміщувалося ДПУ. У Звягелі я залишалася до 23 листопада 1943 року» [2, Вл. 87—94].

Свідчення П. про розміщення німецької поліції напроти шибениці співпадає з інформацією із газети «Звягельське слово», де вказана адреса охоронної поліції: вул. Житомирська № 4 [13]. Цю адресу в 1938—41 рр. мав триповерховий житловий будинок (тоді — вул. Міжнародна № 4, нині — вул. Соборності № 2) [14, с. 4]. У 1990-х роках одна старенька жінка, яка

сиділа на лавочці біля цього будинку, розповідала автору цих рядків, що під час німецької окупації її заплізурили у зв'язках із підпільниками і допитували саме тут. Що ж стосується ствердження П. про розміщення перед війною в цьому ж будинку ДПУ, воно не відповідає дійсності.

За свідченням колишньої звягельчанки Ельзи Я., «службовці допоміжної поліції часто купляли самогон (бурячиху) і пили його навіть під час служби» [3, Вл. 167—178].

Останнім був допитаний головний звинувачуваний, колишній гебітскомісар Ганс Шмідт. Він наголосив, що цивільна адміністрація (гебітскомісаріат) була призначена виключно для налагодження мирного життя. За його словами, гебітскомісарам суворо заборонялось проводити поліцейські ексекції. Їм були підпорядковані ландвірти, які займалися постачанням худоби і зерна для потреб Рейху. З ними часом відбувалися дискусії, бо вони вважали постачання своїм першочерговим завданням. Але для гебітскомісарів найголовнішим було підтримання миру та спокою. Разом із місцевим населенням вони прагнули відновити і розвинути господарство гебіту. Також під час дискусій із комендантом вермахту гебітскомісар заступався за цивільне населення. «Я прибув до Звягеля наприкінці осені 1941 р. і залишався до 1 січня 1944 р., — згадує Шмідт. — За винятком кількох тижнів відпустки, ніколи не був відсутнім. До початку 1943 р. у цьому регіоні було тихо, і для проведення каральних акцій не було жодних підстав ... Коли я прибув до Звягеля, місто було практично «юденфрай» [15], як тоді казали. Підрозділи вермахту і поліції або їхні служби мали поодиноких єврейських ремісників і потаємно переховували їх від переслідувань. Щодо розстрілу підпільників, мені було відомо, що у регіоні постійно пересувалася невелика команда СД під керівництвом унтерфюрера, котрий іноді заходив до мене, але детально про акції не повідомляв ... Подією, що відокремила спокійний і неспокійний періоди, було вбивство одного чи двох поліцейських у віддаленому районі, про що мені доповів переляканий офіцер жандармерії ... Гебітсландвірт Негель хотів виконати свої зобов'язання за будь-яких обставин, через що сільське населення його не любило. Але він ніколи не був жорстоким. Гаас, інспектор із Баварії, іноді кричав, але по натурі був доброзичливим. Як канцелярський урядовець він справ із місцевим населенням фактично не мав ... Я три рази обладнував самим необхідним лікарню, прикладав зусилля для відновлення церкви, відкривав школи ... Існувала велика розбіжність між рейхскомісаром Кохом і гебітскомісарами у поглядах на шкільну освіту. Кох хотів лише 2- або 3-річну школу, в якій навчали б лише рахувати та читати. Інше він вважав непотрібним. Ми домагалися як мінімум

6-річної школи, бо не могли собі уявити ведення господарства у гебіті із зовсім неосвіченими людьми» [2, Вл. 171—175].

Колишній перекладач і агроном Ярунського крайсландвірта, Евальд Б., якого теж мали допитати в рамках даного розслідування, 1951 р. емігрував до Канади [16, Вл. 67,75]. Згадується також заступник гебітскомісара Гайнц Вальдер [3, Вл. 84]. У кінцевому підсумку ніхто із підозрюваних не був притягнутий до відповідальності. Слідство закінчилося 1984 р., і його матеріали (12 справ) потрапили у земельний архів Нижньої Саксонії в ГанOVERІ. Ще зовсім нещодавно на них стояв гриф секретності до 2050 р. включно.

Окремий інтерес викликають складені радянськими каральними органами у 1940-х і 1960-х рр. протоколи допитів колишніх службовців поліції Звягельського гебіту, а також свідків їхніх злочинів (копії цих документів містяться в окремій справі) [17, Вл. 1—11, 17—23, 27—42, 62—64, 67—69, 72—75, 78—79, 81—83, 121]. На зворотній стороні багатьох протоколів стоїть штамп з написом: «Архив УКГБ. Секретарь прокуратуры Житомирской обл. Дело № 581». Як з'ясувалося, ця та інші справи донині зберігаються у фондах архіву Управління Служби безпеки України в Житомирській області.

1. Електрон. ресурс. — Режим доступу: <http://www.territorial.de/ukra/shitomir/shit.htm>.
2. *Niedersaechsisches Landesarchiv Hannover* (далі — NLAH). — Nds. 721, Luen., Acc. 42/88, Nr. 37/2.
3. *NLAH*. — ... Nr. 37/1.
4. *Мається на увазі колишній будинок Мезенцева*.
5. *Paulus J., Roewekamp M. Eine Soldatenschwester an der Ostfront. Briefwechsel von Annette Schuecking mit ihrer Familie (1941—1943)*. — Padeborn; Muenchen; Wien; Zuerich, 2015. — 653 S.
6. *Коган Л.* Спогади А. Шюкінг-Хомайер про «Звягельський солдатський будинок» і не лише про нього // Місто Новоград-Волинський і Звягельщина на злами 1940-х років: Наук. зб. «Велика Волинь». — Житомир, 2015. — Вип. 50. — С. 164—168.
7. Електрон. ресурс. — Режим доступу: http://zviahel.ucoz.ru/novograd/vojna/kogan_26_07_12.html.
8. Електрон. ресурс. — Режим доступу: http://zviahel.ucoz.ru/novograd/vojna/Yanjvich_09_10_14.html.
9. *Нині* — с. Наталівка Новоград-Волинського р-ну.
10. *Посада* мобілізованих з особливими цивільними вміннями, які не мали військової підготовки.
11. *Bundesarchiv*. — Bild 137—078121: *Zviahel. Gebaeude des Gebietskommissars*, 1942.
12. *SD* — Служба безпеки рейхсфюрера СС.
13. *Об'ява* // Звягельське слово. — 26 березня 1942. — № 7.
14. *Соціалістичне Полісся*. — Новоград-Волинський. — 23 червня 1939.
15. *Вільне від євреїв (нім.)*.
16. *NLAH*. — ... Nr. 37/6.
17. *NLAH*. — ... Nr. 37/7.
18. За свідченнями колишнього коменданта Звягельської поліції Р.Мого, Ойген Кун був до січня 1942 р. рядовим поліцейським, після цього — командиром роти.